

■ Rafiq Səfərov, Milli Arxiv İdarəsinin Sənədlərin nəşri və istifadəsi şöbəsinin baş məsləhətçisi

Əvvəlki səhifə 15-də

Əlavə olaraq qeyd edirik ki, N.Nərimanov 1894-cü ildə dövrünün görkəmli pedaqoqları S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, Ə.Cəfərzadə və başqalarının iştirakı ilə türk (Azərbaycan-R.S.) müsəlman əhalisi üçün ilk kütləvi kitabxana - qiraətxananın əsasını qoymuşdur. Kitabxana-qiraətxanada Azərbaycan dilində kitab fondu N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov kimi görkəmli şair və yazıçıların əsərləri toplanmış, kataloqu tərtib edilmişdir. Həmin kitabxana-qiraətxananı digərlərindən fərqləndirən cəhət buradakı ədəbiyyatın zənginliyi və müraciət edən oxucuların sayının çoxluğu idi.

N.Nərimanov 1902-ci ildə ekstern yolu ilə kamal attestatı alaraq, həmin ildə Odessadakı Novorossiysk Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Tibb fakültəsinin tələbəsi N.Nərimanov təhsilini universitetdə davam etdirə bilməsi üçün ona sərbəst şəhər təqaüdünün ayrılması haqqında 10 avqust 1902-ci ildə Bakı şəhər Duması nəzdindəki məktəb komissiyasının sədrinə ərizə ilə müraciət etmişdir. N.Nərimanovun həmin ərizəsində o cümlədən kitabxana-qiraətxana haqqında da məlumat verilir: "...Bakıda ictimai fəaliyyətim 1894-cü ildə ilk kütləvi qiraətxana - kitabxananı açmağımla başlayır ki, bunun şəhərə lazımı faydası olmuş və bu haqda təkcə yerli "Kaspiy" qəzeti deyil, digər qəzetlərin səhifələrində də məlumat verilmişdir. Özümə rəva bilirəm ki, 1894-cü ilin "Novoe Obozrenie" qəzetində yuxarıda qeyd edilən qiraətxanaya dair dərc olunmuş felyetondan bir sətiri qeyd edirəm: "Cari il aprelin 12-də Nərimanov tərəfindən bəhə olmayan qiraətxananın açılması bizim ziyalılar üçün çox sevindirici hadisə olmuşdur. Aprelin 12-dən oktyabrın 1-dək qiraətxanaya 3833 nəfər gələn olmuşdur (giriş 2 qəpik; kasıblar üçün pulsuz) ... Pullu 525 nəfər, pulsuz isə 280 nəfər, gəlir 416 rubl, xərclər isə 550 rubl təşkil etmişdir. Qiraətxana 13 rus, 10 ərəb, fars, tatar, 3 gürcü, 2 erməni, 1 yəhudi qəzetlərini almışdır və alır. Hesabatdan görüldüyü kimi, qiraətxananın təşəbbüskarı öz cibindən 134 rubl artıq xərcləməli olur. Nərimanov pedaqoji əməklə məşğul olan ziyalı müsəlmanlardandır, əgər o, həminin qəpik dalınca qaçdığı Bakı üçün qeyri-adi sayılan bir işə girişsə, təkcə elə buna görə... heç olmasa şəhər özünüidarəsi onun təşəbbüsünə dəstək olmağa, qiraətxanaya cüzi də olsa, pul ayırmağa tələsməlidir-xüsusən də ona görə ki, şəhərin öz bahalı olmayan kitabxanası yoxdur."

N.Nərimanov 1891-1902-ci illərdə Bakıdakı fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın digər qabaqcıl ziyalıları ilə bərabər bir sıra mədəni, ictimai və pedaqoji məsələlərin həllində fəal iştirak etmişdir. 1906-cı ildə Bakıda fəaliyyətə başlamış "Nicat" müsəlman maarif cəmiyyətinin işində H.Zərdəbi, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Üzeyir Hacıbəyov, Məşədi Əzizbəyov, Sultanməcid Əfəndiyev və başqaları ilə yanaşı N.Nərimanov da yaxından iştirak etmişdir. "Nicat" cəmiyyətinə müxtəlif illərdə H.Ağayev, İsa bəy Aşurbəyov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov sədrlik etmişdir. "Nicat"ın tərkibində demokratik ziyalılarla yanaşı, milli burjuaziya nümayəndələri də var idi. N.Nərimanov maarifçi ziyalıları H.Zərdəbi, M.Mahmudbəyov, A.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, Abdulla Şaiq, F.Ağayev və başqaları ilə birlikdə 1906-cı ilin avqust ayında Bakı şəhərində Qafqaz (Azərbaycan) müsəlman müəllimlərinin I qurultayının keçirilməsində yaxından iştirak etmişdir. N.Nərimanov Bakıda yalnız pedaqoji və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmamış, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də yorulmadan çalışmışdır. O, 1894-cü ildə "Nadanlıq" pyesini Azərbaycan dilində çap etdirmiş, 1895-ci ildə "Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy" komediyasını, 1896-cı ildə məşhur "Bahadır və Sona" romanının birinci hissəsini, 1899-cu ildə isə "Nadir şah" kimi məşhur əsərlərini, habelə bir çox publisistik məqalələr, Azərbaycan və rus dillərini öyrə-

Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov Azərbaycan Zəhmətkeş qadınlarının I qurultayının nümayəndələri arasında

Həyatını xalqına həsr etmiş insan

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun ömür yolu xalqa xidmət nümunələri ilə son dərəcə zəngindir

nələr üçün dərsliklər yazmışdır. 1899-cu ildə nəşr etdirdiyi "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi", "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça", "Müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü müsəlmanlar üçün asan kitabça" əsərləri dərsliklərin tərtib edilməsi işində irəliləyişə doğru atılmış bir addım idi. "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə edilmişdir.

N.Nərimanovun çox mühüm bir xidmətlərindən biri də ana dilini qorumaq və inkişaf etdirmək idi. Qeyd edirik ki, o zamanlar ana dilinə aid dərslik yazmaq çox mühüm bir hadisə idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid dərslik və dərs vəsaiti yazıb nəşr etdirənlərin cərgəsində Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Ədülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiqlə yanaşı, N.Nərimanovun adını da vurğulamışdır.

N.Nərimanov həqiqi xalq xadimi idi. O, xalqın istismar, zorakılıq, cəhəlet və nadanlıqın pəncəsindən xilas edilməsi üçün müxtəlif mübarizə üsullarından istifadə etmişdir. N.Nərimanov müxtəlif qəzet və jurnallarda bir çox məqalələr dərc etdirərək, Azərbaycan xalqını oyanmağa, öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmağa səsləyirdi. Onun iştirak etdiyi müxtəlif mətbuat orqanlarında - "Hümmət", "Füqəra füyuzatı", "Kas-

piy", "Bakinskiy raboçiy", "Həyat", "İrşad", "Bəsirət", "Tərcüman" və başqalarında çap etdirdiyi məqalələr xalqların azadlığı, inkişafı məqsədinə xidmət etmişdir.

N.Nərimanov siyasi fəaliyyətə Odessada tələbə hərəkatında iştirak etməklə başlamışdır. N.Nərimanovun 1906-cı ildən başlayaraq mətbuatdakı çıxışları açıq siyasi mənə daşmışdır. O, müxtəlif qəzetlərdə dərc etdirdiyi məqalələrdə çarizmin milli ayrışdırma və ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxış etmiş, "hürriyyət" məfhumunun məqalələrinin əsas mövzularından biri olmuşdur. N.Nərimanov 1906-cı ildə yazırdı: "Ya hürr yaşamaq, ya hürriyyət yolunda getməli!.. Yoxsa bu yaşayış yaşayış deyildir". N.Nərimanov xalqımızın azadlığı və müstəqilliyi yolunda ardıcıl olaraq mübarizə apararaq, hürriyyət yolunda həyatını qurban verən görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

N.Nərimanov 1906-cı ilin dekabrında təhsilini başa vurmaq üçün Odessaya getmişdir. O, 1908-ci ildə Odessadakı Novorossiysk İmperator Universitetini bitirərək Bakıya qayıtmış və şəhər xəstəxanasında işə düzəlmişdir. N.Nərimanov 1909-cu ilin əvvəllərində Tiflisə gedərək, orada xəstəxanada həkim-terapevt işləmiş, həmin ilin martın 1-də inqilabi fəaliyyətinə görə həbs edilərək Metex qalasında məhbusluqda saxlanmış, sentyabr ayında isə Həştərxana sürgün edilmişdir. O, sürgündə olduğu müddətdə Qafqazla əlaqələrini kəsməyə-rək, yerli mətbuatla fəal əməkdaşlıq etmiş, mədəni-kütləvi təşkilatların işində iştirak etmiş, hakimiyyətlə məşğul olmuşdur. Həştərxan Xalq Universitetinin sədri olan N. Nərimanov Həştərxan quberniyası həkimlərinin

II qurultayında "Şurayı-İslam" cəmiyyəti adından çıxış etmiş, Həştərxan Şəhər Dumasının üzvü seçilmişdir. N.Nərimanov Həştərxanda sürgündə olarkən yerli "Bürhani tərəqqi", "Astraxanski listok", "Astraxanski kray", "Astraxanski vestnik", "PriKaspiyski kray" adlı qəzetlərdə, habelə "Semeynoye vospitaniye" adlı jurnalda təlim-tərbiyə, xalq maarifi və məktəb məsələlərinə dair çoxlu məqalələrlə çıxış etmiş, 1911-ci ilin fevral ayından "PriKaspiyski kray" qəzetində müsəlman şöbəsinə rəhbərlik etmişdir.

N.Nərimanov 1902-1908-ci illərdə Odessada Novorossiysk İmperator Universitetində oxuduğu dövrdə ictimai-siyasi fəaliyyətini bir qədər də gücləndirmişdir. N.Nərimanov universitetdə oxuyarkən bir qrup tələbə ilə Baxçasarayaya gedərək, orada teatr tamaşaları vermiş, İsmayıl bəy Qasırlı ilə görüşmüşdür.

1904-cü ilin oktyabrında Bakıda bir qrup azərbaycanlı demokrat ziyalıların - M.Ə.Rəsulzadə, M.Mirqasımov, M.Hacıyev, A.Kazımzadə, M.Hacinski və başqalarının birgə səyi nəticəsində müsəlman aləmində ilk sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı fəaliyyətə başlayır. M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1904-1905-ci illərdə ilk sosial-demokrat qəzeti olan qeyri-leqal "Hümmət" qəzeti çapdan çıxmış və 1905-ci ilin fevralına kimi Bakıda Azərbaycan dilində dərc edilmişdir. N.Nərimanov həmin ildən "Hümmət"ə daxil olmuşdur. 1905-ci ilin fevralınadək çıxan "Hümmət" qəzeti 6-cı nömrəsindən sonra "zərərli istiqamətinə görə" bağlanmışdır.

Davamı səhifə 17-də

NƏRİMAN NƏRİMANOV

“Nəriman Nərimanov böyük və qaynar həyatını bütünlüklə xalq işinə sərf etmişdir”

Heydər Əliyev

Həyatını xalqına həsr etmiş insan

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun ömür yolu xalqa xidmət nümunələri ilə son dərəcə zəngindir

Görkəmli pedaqoq, publisist, dramaturq, həkim, ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan SSR-in ilk dövlət və hökumət başçısı Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov 1870-ci il aprelin 14-də Tiflis şəhərində yoxsul ailədə anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Tiflis müsəlman ruhani məktəbində almışdır.

N.Nərimanov 1882-ci ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası nəzdindəki ibtidai məktəbə daxil olmuş və oranı bitirdikdən sonra - 1885-ci ildə seminariyanın tatar

(Azərbaycan) şöbəsinə qəbul olunmuşdur. Seminariyanı bitirməyinə bir neçə ay qalmış - 1889-cu il noyabrın 20-də N.Nərimanovun atası qəflətən vəfat etmiş və bu ağır itki onun təhsilini davam etdirməsi ilə bağlı planlarına güclü təsir göstərmişdir. Sonralar N.Nərimanov öz avtobiografiyasında qeyd edirdi: “Bu hadisə mənə çox ağır təsir etdi və mən dərslərimi davam etdirmək haqqında arzularımla vidalaşaraq, atamın ölümündən sonra yaşayış üçün vəsait qalmış ailəm haqqında düşünməli oldum”.

Daima maddi sıxıntılarla üzləşən N.Nərimanov çətinliklə də olsa, nəhayət ki, 1890-cı ildə Qori seminariyasını müvəffəqiyyətlə bitirərək, müəllim adını al-

mağa müvəffəq olur. N.Nərimanova seminariyanı bitirməsi haqqında 1890-cı il iyunun 5-də 201/364 Nəli səhadətnamə verilir.

N.Nərimanov Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Qızılhacılı kəndindəki məktəbdə pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 1875-ci ildə kənd əhalisinin vəsaiti hesabına yaradılmış Qızılhacılı məktəbi Borçalı qəzasında azərbaycanlılara dünyəvi təhsil verən yeganə təhsil ocağı olmuşdur. Çarizmin uçqarlarda yeritdiyi mürtece siyasət nəticəsində Qızılhacılı kəndinin ümumi geriliyi, əhalinin avam hissəsinin elmə və

məktəbə laqeyd münasibəti N.Nərimanovun “Nadanlıq” əsəri üçün çoxlu material vermişdi. O, Qızılhacılı kəndinin ibtidai məktəbində bir il müəllim işlədikdən sonra 1891-ci ildə Bakıya köçərək, həmin ilin yayında xüsusi rus-tatar məktəbində dərs demiş, payızında isə A.İ.Pobedonostevin 6 sinifli xüsusi progimnaziyasının hazırlıq sinfinə müəllim qəbul olunaraq, 1896-cı ilədək orada müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdi. 1896-cı ilin sentyabrında progimnaziya dövlət gimnaziyasına çevrildikdən sonra N. Nərimanov işdən kənarlaşdırılmışdı. Çünki həmin dövrdə çarizmin yeritdiyi mürtece siyasətə əsasən, müsəlmanların (azərbaycanlıların) dövlət gimnaziyasında dərs deməyə hüququ yox idi. N.Nərimanov çətinliklə də olsa, Qafqaz Tədris Dairəsi popeçetinin 5 iyun 1896-cı il tarixli 4721 № li təklifi, həmçinin maafrif nazirinin icazəsi ilə əvvəl real məktəbinə, sonra isə - 1896-cı ilin avqustun sonlarında Bakı kişi gimnaziyasına sinif rəhbərinin köməkçisi və Azərbaycan dili müəllimi qəbul edilir. N.Nərimanov gimnaziyaadakı vicdanlı fəaliyyətinə görə 1897-ci ildə gümüş medalla mükafatlandırılmışdır.

N.Nərimanov həmin dövrdə həmçinin Bakı bazar günü məktəbində və axşam kurslarında da pedaqoji fəaliyyət göstərmişdi. Bazar günü məktəblərində və axşam kurslarında müterəqqi ziyalılar – müəllimlər, yazıçılar, həkimlər pulsuz işləyir, yaşlı əhaliyə savad öyrədir, həmin məktəb və kursların xeyrinə teatr tamaşaları göstərirdilər. Onların sıralarında N.Nərimanov, görkəmli yazıçı Ə.Haqverdiyev, M.S. Ordubadi, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, H.Ərəblinski və başqaları olmuşdur. N.Nərimanov bir dramaturq və teatr tamaşalarının təşkilatçısı kimi görkəmli azərbaycanlı artist H.Sarabskinin səhnə fəaliyyətinə cəlb edilməsində böyük rol oynamışdır. Həmin vaxtlarda teatr truppalarının repertuarında N.Nərimanovun “Nadir şah”, “Bahadır və Sona” və başqa dramatik əsərləri böyük yer tuturdu.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının uçqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda böyük müterəqqi hərəkat meydana gəlmişdi. Bu hərəkatın başlıca məqsədlərindən biri geniş xalq kütlələri arasında maariflənmə, savad və mədəniyyət yaymaq, millətin qəflət yuxusundan oyanmasına, onun mədəni tərəqqisinə, savadsızlığın, geriliyin və cəhələ-

tin aradan qaldırılmasına nail olmaqdan ibarət idi. Geniş xalq kütlələri arasında bu hərəkatın genişlənməsi çar məmurlarını ciddi narahat edirdi. Çar hakimiyyətinin narahatçılığını əks etdirən tarixi mənbələr Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin müvafiq fondlarında mühafizə edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında müterəqqi hərəkatın müşahidə edildiyi haqqında Bakı qubernatoru dəftərxanasının müdiri tərəfindən Polis Departamentinə ünvanlanmış 14 noyabr 1901-ci il tarixli 1986 № li məlumatda qeyd edilirdi: “Tatar ədəbiyyatında yenilikçi hərəkatın müəllifləri Bakıda yaşayan bir neçə müsəlmanlardır: a) Bakıda nəşr edilən gündəlik “Kaspiy” rus qəzetinin redaktoru, vəkil, universitetin hüquq fakültəsini bitirmiş Əlimərdan bəy Topçubaşov; b) həmin qəzetin əməkdaşı, Tiflis real məktəbində tədris kursunu bitirmiş və təhsilini Parisdə davam etdirmiş Əhməd bəy Ağayev; c) həmin qəzetin əməkdaşı, keçmiş müəllim, universitet təhsili almış Həsən bəy Məlikov; ç) Bakı İmperator III Aleksandr kişi gimnaziyasında sinif rəhbərinin köməkçisi, Müəllimlər İnstitutunda təhsil almış Nəriman Nərimanov; d) Bakı şəhərində rus-tatar məktəbinin nəzarətçisi, yuxarıda adı çəkilən institutda təhsil almış Məcid Qəniyev; e) ...Həbib bəy Mahmudbəyov”. Həmin məlumatda yenilik tərəfdarları siyahısında dövrünün qabaqcıl, müterəqqi ziyalıları - H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayevlə yanaşı N.Nərimanovun da adı çəkilirdi.

Azərbaycanda yaranan yenilikçi hərəkatın əsasən yeni məktəb ideyası, ana dili təlimi ilə əlaqədar olması haqqında Polis Departamentinə göndərilmiş həmin məlumatda həmçinin qeyd edilirdi ki, Bakı quberniyasının hüduqlarında “yeni səs üsulu ilə azərbaycanca savad öyrədən yalnız bir xüsusi məktəb vardır ki, onun da əsası Göyçayda, Göyçay qəzasının Biğir kəndinin sakini Hacı İbrahim Əfəndi tərəfindən qoyulmuşdur və onun şəxsən müdirlik etdiyi məktəb heç kimin nəzarəti altında deyildir... Xalq Məktəbləri Direksiyasının ixtiyarında olan bütün rus-tatar məktəblərində dərslər yeni səs sistemi üzrə keçirilir”. Bakı polismeysterinin Bakı quberniyasında mətbəə, litoqrafiya və digər müəssisələri idarə edən əlahiddə məmura ünvanladığı 26 sentyabr 1897-ci il tarixli 5126 № li digər məktubunda N.Nərimanovun kitabxana-qiraət xana açdığı haqqında məlumat qeyd edilirdi.

Davamı səhifə 16-da

1904-cü ilin oktyabrından 1905-ci ilə qədər nəşr olunan "Hümmət" in 6 sayında heç bir nüsxəsi bizə gəlib çatmamışdır. M.Ə.Rəsulzadə "Hümmət" in Qafqazda türk mətbuatı sırasında ilk partiya orqanı olduğunu qeyd etmişdi. "Hümmət" təşkilatına daxil olmuş demokratik ziyalılar sırasında N.Nərimanov, S.Əfəndiyev, Ə.Agayev, M.Ə.Rəsulzadə, M.Əzizbəyov, M.Mirqasəmov, İ.Asurbəyov, Q.Qarabəyov və başqaları da vardır. 1905-ci ilin fevral və avqust aylarında erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları zamanı "Hümmət" əhalinin sakitləşdirilməsində və qırğınların qarşısının alınmasında böyük rol oynadı.

Çar hökuməti universiteti müvəqqəti olaraq bağladıqdan sonra N.Nərimanov Bakıya qayıtmış və 1905-ci ildə "Hümmət" Sosial-Demokrat Partiyasına daxil olaraq, bu təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Rusiyada başlanan inqilabi hərəkatla əlaqədar olaraq N.Nərimanov Zaqafqaziyada böyük işlər aparmışdır. O, 1906-cı ildə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının proqramını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmin dövrdə İran inqilabçıları ilə sıx əlaqə saxlamış, İran sosial-demokrat "İctimaiyüm-amiyyum" ("Mücahid") partiyasının əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. 1906-cı ildən başlayaraq N.Nərimanovun mətbuatdakı çıxışları mədəni və təhsil problemləri ilə yanaşı açıq siyasi məzmun daşımış, "İrşad" və "Həyat" qəzetlərində silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. 1906-1907-ci illərdə "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində, 1917-1918-ci illərdə isə "Hümmət" qəzetində nəşr etdirdiyi bir çox məqalələrində xalqlar dostluğu və beynəlmilətçilik ideyalarını təbliğ etmişdir.

"Hümmət" qəzeti 1917-ci il iyulun 3-də "Hümmət" təşkilatının orqanı kimi yenidən nəşrə başlamışdır. Bu zaman "Hümmət" in redaktoru artıq N.Nərimanov idi. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi bir qrup ziyalı artıq "Hümmət" təşkilatından uzaqlaşmışdı.

Qeyd edirik ki, N.Nərimanovun Həştərxanadakı fəaliyyətinin I dövrü (oktyabr 1909-cu il-iyul 1913-cü il) və sonrakı dövrü (1918-ci ilin iyulundan 1919-cu ilin iyul ayına qədər) Həştərxan Vilayət Dövlət Arxivinin fondlarında saxlanan sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Akademik H.Əhmədov Həştərxan Vilayət Arxivində, habelə MDB-yə daxil olan bir sıra ölkələrin arxivlərində saxlanılan arxiv sənədlərini tədqiq edərək, N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri haqqında dolğun tədqiqata nail olmuşdur.

N.Nərimanov 1918-ci ildə aprelin 25-də şəhər təsərrüfatı komissarı kimi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə daxil edilmişdir. Şəhərin sanitar vəziyyəti, şəhər müəssisələrinin, xəstəxanaların, təhsil müəssisələrinin vəziyyəti ilə bağlı tədbirlər görmüş, onun təklifi və imzası ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin kağız pul nişanları buraxılmışdır. 1918-ci ilin iyun ayında o, xəstələnir və müalicə üçün Həştərxana göndərilir. N.Nərimanov 1919-cu il iyulun 2-dən 1920-ci il may ayının 16-na kimi Moskvanın sərəncamında olmuş və RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığında Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri, sonra isə xalq millətlər komissarının müavini vəzifələrində işləmişdir.

Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi nəticəsində iki ilə yaxın müstəqil dövlət kimi yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu. Azərbaycan sovetləşdirildikdən sonra bütün hakimiyyəti ələ keçirmiş Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi yeni yaradılmış Azərbaycan İnqilab Komitəsini ölkədə ali dövlət hakimiyyəti orqanı elan etdi. 1920-ci il mayın 16-da Bakıya gələn N.Nərimanov mayın 17-dən inqilab

Komitəsinin iclaslarına sədrlik etməyə başladı. N.Nərimanovun sədrliyi ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti formalaşdırılır. N.Nərimanov həmçinin xalq xarici işlər komissarı təyin olunur. Əlavə olaraq qeyd edirik ki, Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəisi, tarix elmləri doktoru Ataxan Paşayevin rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanaraq 2009-cu ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları" adlı sənədlər məcmuəsi Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin yaranması şəraiti və səbəblərini öyrənmək üçün ən mötəbər mənbələrdəndir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində saxlanılan tarixi sənədlər təsdiq edir ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti rəhbərlərinin əsasən milli kadrlardan formalaşdırılmasına baxmayaraq, respublikada bütün hakimiyyət sükanını əlində cəmləşdirmiş Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi digər millətlərin nümayəndələrindən təşkil edilmişdi. Burada həlledici rol İ.Stalin, S.Kirov, Q.Kaminski, S.Orconikidze, A.Mikoyan, Mirzoyan və başqaları oynayırdı. N.Nərimanov "Bakı Komitəsi"nə" soxula bilməmiş Sarkis, Mikoyan, Mirzoyanın şəxsində daşnak xilqətli "erməni kommunistləri"nə, onların Azərbaycanda yürütmək istədikləri müstəmləkəçi siyasətə qarşı barışmaz mübarizə

rədd edərək, ona qarşı mübarizə aparmışdır. N.Nərimanov xalqın azadlığı və müstəqilliyi yolunda ardıcıl olaraq mübarizə aparmış və bu yolda canını qurban vermiş tarixi şəxsiyyətlərdəndir.

N.Nərimanov 1921-ci ildən Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, 1922-ci ildə ZSFSR MİK-nin sədri seçilmişdir. 1922-ci il dekabrın 30-da SSRİ-nin yaradılması ilə əlaqədar SSRİ MİK-nin ilk dörd sədrindən biri olmuş və bu vəzifədə ömrünün sonuna qədər çalışmışdır. N.Nərimanov 1925-ci il martın 19-da Moskvada vəfat etmişdir.

N.Nərimanova həsr edilmiş ən böyük tədbir onun sağlığında, 1925-ci il fevralın 25-də onun ictimai və ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyinə həsr edilmiş yubiley tədbirləridir. 1926-cı ildə onun Moskvada rus dilində iki cildlik əsərləri çap olmuşdur. Bu tədbir xalqımızın unudulmaz oğlu N.Nərimanovun tarixi xidmətlərinə verilən yüksək qiymət idi. Moskva Şərqşünaslıq İnstitutu uzun müddət onun adını daşımışdır. Sonrakı dövrlərdə ölkədə baş vermiş məlum hadisələrlə əlaqədar olaraq N.Nərimanov sanki bir müddət unuduldu. 1935-ci ildə onun yalnız bədii əsərləri çap olundu. Sovet hakimiyyətinin 30 illik bir dövrü ərzində onun həyat və fəaliyyəti demək olar ki, tədqiqata cəlb edilmədi.

1956-cı ildə şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün aradan qaldırılması ilə N.Nərimanovun zəngin irsinin tədqiq-

xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, qeyd etmişdir: "Nəriman Nərimanov böyük və qaynar həyatını bütün ömrü ilə xalq işinə sərf etmişdir".

N.Nərimanov fəaliyyətə başlayarkən Azərbaycan artıq İravan və Dərbənd kimi ərəziləri itirmiş, Zaqatala, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ və Bakının taleyi isə mürəkkəb olaraq qalırdı. Onun qətiyyəti nəticəsində Naxçıvan, Qarabağ, Zaqatala Azərbaycanın tərkibində saxlanılmış, Bakı Azərbaycanın paytaxtı kimi tanınmışdır. Zəngəzurun isə Azərbaycandan ayrılmasının qarşısını ala bilməmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycanda milli ordunun, aviasiyanın, nəqliyyat sisteminin yaradılmasına diqqət yetirmiş, Bakı-Culfa dəmir yolunun, Bakı-Tiflis-Batım neft kəmərinin çəkilişini başa çatdırmışdır.

N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətini əks etdirən zəngin sənəd və arxiv materialları Azərbaycan Respublikasının bir sıra dövlət arxivlərinin müvafiq fondlarında mühafizə edilir. Həmin fondlardan bəzilərinə qeyd edirik:

Azərbaycan SSR-in yaranmasını və inkişafını işıqlandıran nadir sənədlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan Azərbaycan İnqilab Komitəsinin, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin fondlarında, habelə digər fondlarda mühafizə olunur. Burada İnqilab Komitəsinin dekretləri, qərarları və əmrləri, iclas protokolları, pro-

Həyatını xalqına həsr etmiş insan

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun ömür yolu xalqa xidmət nümunələri ilə son dərəcə zəngindir

aparmışdır. N.Nərimanov Mərkəzi Komitəyə, İ.Stalinə, L.Trotskiyə, K.Radekə göndərdiyi "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlı iri həcmli məktub-məruzədə qeyd edirdi: "... Azərbaycan sovetləşdirilərkən Rusiyada edilən səhvlərə yol verilməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, nümunəvi sovet respublikası yaradılmalıdır..." N.Nərimanov məruzədə daha sonra qeyd edirdi: "...Musavat hökuməti hakimiyyəti müsəlman kommunistlərə təhvil verdiyi haqqında akt tərtib etmişdir...hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı? Mən təsdiq edirəm, nə qədər ki, Mirzoyanlar Azərbaycana qarşı yürütdükləri mənfur siyasətdən əl çəkməyibdir, Azərbaycanda belə partiya yoxdur və olmayacaqdır... partiya günbəgün deyil, saatbasaat parçalanır...Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir... Serqo və Stalinin siyasətində AK(b)P MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır". N.Nərimanov müraciətlərində daşnak kommunistlərinin bütün Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda maskalanmış şəkildə anti-Azərbaycan siyasət yürütməsinə, partiya üzvləri sıralarında "qatı millətçilik" ehtiraslarını, siyasi münafişə və intriqə meyillərini qızışdırması kimi iyrenc hərəkatlarına son qoyulmasını dəfələrlə xahiş etmişdir. N.Nərimanov Azərbaycan partiya təşkilatına, Bakı Komitəsinə, Neft Komitəsinə başçılıq edən erməni daşnakları və rusların hər vaxtla yürütdükləri Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətini

qinin əsas mərhələsi başlandı. İlk tədqiqat əsəri Vəli Məmmədova məxsus olmuşdur.

Ötən əsrin 70-ci illərində 100 illik yubileyi ilə əlaqədar N.Nərimanov haqqında ilk dəfə olaraq geniş rəsmi dövlət və partiya sənədləri qəbul olundu. Həmin dövrdə Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevin N.Nərimanovun 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclasdakı, habelə Bakıda və Ulyanovskda heykəllərinin açılışındakı çıxışları N.Nərimanovun tarixi xidmətlərini qiymətləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci il yanvarın 31-də AMEA-dakı görüşlərindəki nitqlərində N.Nərimanovun Azərbaycan tarixində mövqeyi və xidmətləri işıqlandırılmışdır.

N.Nərimanov, hər şeydən əvvəl, görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. O, xalqımızın azadlığı və müstəqilliyi yolunda ardıcıl mübarizə aparan, bu yolda öz həyatını qurban verən nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bir maarifçi kimi xalqın savadlanması üçün Bakıda ilk kütləvi qira - oxşanaların təşkilində başlamış, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Zaqafqaziya İttifaq Sovetinin Sədri, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrindən biri kimi böyük vəzifələrə yüksəlmiş, xalqın mənafeyini hər şeydən əziz və uca tutmuşdur. N.Nərimanov tarixdə ibtidai məktəb müəllimliyindən SSRİ MİK-nin ilk dörd sədrindən biri səviyyəsinə yüksələn bir şəxsiyyət olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev N.Nərimanovun xalqımız qarşısında

tokollara əlavələr, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanovun xalq təsərrüfatının bərpası, mədəni inqilabın həyata keçirilməsi, xalqın maddi rifahının yüksəldilməsi məsələlərinə dair komissarlıqlarla, idarələrlə, qəza inqilab komitələri ilə yazışmaları mühafizə olunur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin bir sıra fondlarında, o cümlədən Bakı Şəhər İdarəsi, Bakı Quberniya İdarəsi, Bakı qubernatorunun dəftərxanası, Bakı qradonaçalnikinin dəftərxanası, Bakı real məktəbi, III Aleksandr Bakı kişi gimnaziyası və başqa fondlarda N.Nərimanovun 1891-1902; 1914-1919-cu ilədək Bakıdakı fəaliyyət dövrünə aid sənədlər mühafizə olunur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin fondlarında xalqımızın XIX əsrdən başlayaraq günümüze qədər olan dövrə aid ədəbiyyat və incəsənətini özündə əks etdirən sənədlər toplanmışdır. Həmin fondlarda N.Nərimanovun həyatının müxtəlif dövrlərinə aid sənədlər də vardır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətini tədqiq etmək üçün zəngin arxiv və sənəd materialları mühafizə olunur. Tədqiqatçılar dövlət arxivlərinin oxu zallarında dövlət arxiv fondu sənədlərindən, onlara dair elmi məlumat bankından istifadə etmək hüququna malikdirlər. Tədqiqatçıların dövlət arxiv fondu sənədlərindən istifadəsi tədqiqatçıların Azərbaycan Respublikası dövlət arxivlərinin oxu zallarında işləməsi qaydaları ilə müəyyən edilir.